
Dražen ŠUMIGA

Epistemološke predpostavke postmoderne filozofije in kritika avtonomnega subjekta

Epistemological assumptions of postmodern philosophy and critique of autonomous subject

POVZETEK

V pričujočem članku prikažem temeljne filozofske in teoretske predpostavke postmoderne filozofije, ki je vplivala na družbeno kritično teorijo, sociologijo in nena zadnje tudi na psihologijo in psihoterapijo. Osvetljujem pomemben doprinos filozofije, ki je pomemben za svetovanje in psihoterapijo. V osrednjem delu članka izpostavim globinsko jedro postmoderne filozofije, ki dekonstruira „solipsistično“ logiko Descartesa in prikažem, v katerih točkah lahko izsledke filozofije uporabimo na področju psihoterapije. Navkljub „smrti“ subjekta in kritiki pojma avtonomije lahko rehabilitiramo ne-esencialističen koncept subjekta.

KLJUČNE BESEDE

psihoterapija, filozofija, postmoderna, psihoanaliza, subjekt

ABSTRACT

In the following article the fundamental philosophical and theoretical presuppositions of postmodern philosophy which influenced the critical theory, sociology, psychology and psychotherapy are explained. The most important contributions of philosophy to counseling and psychotherapy are highlighted. In the central part of the article the core of postmodern philosophy which deconstructs the »solipsistic« logic of the philosopher René Descartes are explained. Which philosophical ideas can be used in psychotherapy is illustrated. Despite the idea of the »death of the subject« and the criticism of autonomy it is possible to rehabilitate the non-essentialist concept of the subject.

KEY WORDS

psychotherapy, philosophy, postmodern, psychoanalysis, subject

EXTENDED ABSTRACT

In the following article we explain the fundamental philosophical and theoretical presuppositions of postmodern philosophy which influenced the critical theory, sociology, psychology and psychotherapy. In the central part of the article we explain the core of postmodern philosophy which deconstructs the »solipsistic« logic of the French philosopher René Descartes. We illustrate which philosophical ideas can be used in psychotherapy and counselling. Despite the postmodern idea of the »death of the subject« and its deconstructive critique of autonomy and the autonomous subject we are able to rehabilitate the non-essentialist concept of the subject.

The article critically examines recent trends and theoretical perspectives of postmodern philosophy. Postmodernism as a widespread »cultural« movement influenced the most important philosophers in the 20th century, such as: J. F. Lyotard, Jacques Derrida, Jean Baudrillard. Postmodernism has also influenced sociology and political theory (disappearance of the subject), literature (concept of the death of the author), and theology (critique of the metaphysical principles and deconstruction of the ontological status of the Absolute Reality or God. In this regard there is the important work of the German philosopher Martin Heidegger (Heidegger, 1990)). Examining postmodernism's influence on philosophy, we can detect a forceful attack on the modernist notion of the autonomous and absolute subject. In the field of psychology and psychotherapy we can see strong criticism of the Cartesian self-enclosed and monadic self or *cogito* and the development of »post-Cartesian psychoanalysis« (Stolorow, 2001) or later on »relational psychoanalysis« (Greenberg in Mitchell, 1983).

Postmodern philosophy is against any absolute notion of the eternal, unchangeable or »pre-existing« subject which is only secondarily connected with other human beings and the natural world. Under attack is the essentialist concept of human nature or »essentialist ontology«. The postmodern self is fragmented, fluid and in a constant state of flux and change. It is embedded in society and under the powerful influence of language, power relations, and the laws or demands of the »Big Other« (Society). The core of postmodern philosophy which is also influenced by Jacques Lacan's reading of philosophy and psychoanalysis (Lacan's Return to Freud or re-reading of Freud) is the deconstruction of any notion of the permanent self. Postmodern philosophy is especially focused on the following important themes: human body, question of power, ideology, subversive nature of human desire, unconsciousness, phantasm, and *jouissance* (Lacan, 1994/2010).

In addition to its criticism of the modern conception of self and any notion of *substance* or *essence* postmodern philosophy is also against »grand narratives« about the progressive development of society towards greater democracy and knowledge (Lyotard, 2002). The important factor or epistemological foundation of postmodern philosophy is »perspectivistic« epistemology which stems from Friedrich Nietzsche and later influenced philosopher Michel Foucault. As human beings (scientists or psychotherapists), all we can have access to is only different perspectives or interpretations. We can never achieve absolute knowledge or objectivity about other human beings (or for that matter ourselves) or *Reality*. This type of »perspectivistic« knowledge is a very important part of postmodern philosophy (Nietzsche, 1991). Furthermore, Nietzsche is also

highly critical of the essentialist concept of an unchangeable self. He goes even further in his deconstruction of the modernist notion of self and proclaims that the so-called self is a »myth«, »illusion« or simply just a »fiction« (Nietzsche, 1991: 283).

The postmodern self is fragmented, split, fluid and decentred. Postmodern philosophy offers a new perspective about the influence of language and society on the formation and genesis of the subject and opens a new perspective for us to understand the connection between society and human beings. It should be emphasized, that the concept of the *subject* as an *active* and *self-conscious being* is almost absent from this theory. If we accept the idea of »the death of the subject« or the complete disappearance of the subject, then there is no longer any ground on which we can build serious critical theory or clinical interventions. The subject is not just an epiphenomenon of historical, linguistic, social or unconscious processes (Elliott, 1999; Frie, 2003), he/she is an active participant in the world and ontologically engaged with other human beings and the world. The human subject is influenced by society and its demands, but, equally, he/she as a self-conscious being in the world re-creates himself/herself in the »historical process« (Fromm, 1942: 101).

In the context of postmodern society we also have to take into account the findings of the sociologist Zygmunt Bauman who emphasized *the fluid nature* of the human subject and prevailing mode of being. Postmodern life for the subject is structured in such a way that every activity is (unconsciously) structured according to the idea of the project: *life is the project, work or family is the project*; every activity has to be governed according to the maximum profit or productivity (Bauman, 2002). Human beings are becoming objects for one day use. Postmodern life of the individual is governed by the following »existential« feelings: *emptiness, anxiety, nothing-ness and nihilism*.

This article also builds on Žižek's notion of postmodern philosophy and his critique of René Descartes. He explains that Descartes' *cogito* is pure and empty cogito. Descartes is according to Žižek a »radical anti-humanist« because the human being (Renaissance notion of human being as the crown of creation) becomes »empty form« or »pure cogito« (Žižek, 1997). Jean-Claude Milner also emphasized that Descartes' cogito is »purged of all qualities« (Milner, 2005). Descartes' cogito is empty and without a body. Descartes' problem is that he builds his theory on the pure cogito (Descartes, 1988) which almost becomes the unchangeable substance that is somehow connected to the body as his object. This criticism of pure and disembodied ego (solipsistic or monadic dimension of ego) is also found in existentialism (Burston, 2003), phenomenology (Heidegger) and psychoanalysis (*intersubjective, interpersonal and relational psychoanalysis*).

The article also explores the contribution of Robert D. Stolorow's intersubjective theory in psychoanalysis (Stolorow, 2013). We have to add that postmodern philosophy does not completely deconstruct the human subject - it still thinks of the subject as de-centred, fragmented and split (between consciousness and the unconscious realm). Stolorow shifts the perspective from Descartes solipsistic and autonomous ego to *embodiment* (importance of the body), *context* and the *relational or intersubjective* dimension in psychoanalysis. He builds his theory on Heidegger's notion of *Dasein* or ontological dimension of *being-in-the world* or *being-with-other(s)*. We are always in relation with other human beings. The basic structure of human relationship which is

very important for psychotherapy is the concept of *care* (Heidegger, 1997). Stolorow builds strongly on Heidegger's notions, such as: *anxiety, trauma, death, and care*. We explain that he is trying to bridge the gap between the body and mind, and one being and another. He also emphasized, in addition to Freud's focus on intra psychic processes, the intersubjective dimension or basic ontological level, where there is no split or abyss between human beings. The notion of a self-enclosed or solipsistic ego is modernist illusion. The gap is closed with the concept of *Dasein* where the basic structure is to be intimately connected with other human beings.

The article also addresses the problematic feature of postmodern life of the individual which is connected with two dominant areas of postmodern reality that structures the subject: *economy and science* or *technology* (Dews, 2007; Frosh, 1987; Fromm, 1942; Fromm, 2004). Human beings have a strong desire to conform to the laws of society which leads to the weakening of critical thought, »loss of self«, passivity and anxiety. We can see also that the subject develops different »mechanisms of escape« from itself (*sadism, sadomasochism, narcissism*) which were subtly explained by Erich Fromm (Fromm, 1942). The subject's desire is also modelled according to the »desire of the other« (Lacan, 2010; 40) or the subject's desire is the »unconscious desire of the other«. Radical versions of postmodern philosophy completely deconstruct the subject and postulate categories of illusion or fiction or myth (Jameson, 1998: 5-6).

We may add, that we have to find a place in critical or psychoanalytic thought for the notion of the subject which is not an eternal or self-enclosed Cartesian substance. More philosophers, psychoanalysts and psychologists (for example Roger Frie, Daniel Burston, Anthony Elliott, Jon Mills, Robert D. Stolorow) question the reductive and one-sided dimension of postmodernism. They are against the notion of self as an illusion because it undermines the element of human agency. The human subject is influenced by society and also influences the functioning of society. Deconstruction of Descartes' cogito or the modernist notion of the autonomous, active self and the postmodern motto of the »death of the subject« does not mean complete »dissolution of human agency and autonomy« (Elliott, 1999: 44).

For psychotherapy it is the acceptance of human agency (also will and desire) that is crucial. This article ends with an exploration of the importance of human agency for the therapeutic process and change. The subject in analysis is not understood as an object but a subject who is entering an ontological and existential »field« (»psychological field«, Stolorow, 2013) which is created by both participants. The basic premise of the existential theory is the mode of *being-with-others* which is based on Heidegger's notion of *care*. In this context we demonstrate also the relevance of Erich Fromm and G.W. Hegel for therapy. Fromm makes the move from Freudian *drive* (critique of Freud's determinism, Fromm, 1962) to the importance of *human relationship* or *relatedness* and different *modes of being* (Fromm, 2004). The philosopher Hegel also develops his theory of the development of the subject and demonstrates that we are intimately connected with other human beings and seek recognition from them (Hegel, 1998 – *master-slave dialectic*). The notion of recognition of another human being as a human being who is not a scientific object (also from the perspective of the therapist) is further developed by Jessica Benjamin (Benjamin, 1998).

The article ends with a discussion of the importance of philosophy for psychotherapy. We argue that for philosophy and psychotherapy there are some important concepts which can be fruitfully incorporated in theory and practice: *self-consciousness, reflexion, freedom, care, subject, subjective world and desire*. We conclude with the idea, that in the analytic meeting we are *with-the-client* - he/she is important for us and this leads to the dimension of *care*. We, as conscious human beings, are active participants in the world. We recreate ourselves in the historical process (Fromm, 1965, p.32). In conclusion, the agenda of the present article was twofold: first, to critically examine the positive and reductive dimensions of postmodern philosophy and secondly, to explain which philosophical ideas can contribute to the field of psychoanalysis and psychotherapy.

Uvod

V članku izhajam z vidika postmoderne in kontinentalne filozofije ter eksistencialno-integrativne psihoterapije. Povezanost (eksistencialne) filozofije in psihoterapije dojemam kot pomembno sintezo, ki lahko razširi in obogati različna znanstvena področja. Eksistencialna filozofija in (integrativna) psihoterapija daje velik poudarek fenomenologiji, konkretni izkušnji, odnosu, odprtosti, spoštovanju drugega, dialogu in povečanju horizonta individualne svobode.

Naj za začetek povem nekaj o razlikovanju med moderno in postmoderno. V znanstveni literaturi mnogokrat vlada zmeda v zvezi z različnimi pojmi, predvsem ali mislimo na določeno zgodovinsko obdobje (moderna-postmoderna) ali pa filozofsko pozicijo (moderna – postmoderna filozofija) oziroma strukturo posamične družbe. Zgodovinsko obdobje moderne je razumljeno od renesanse oz. okoli 1500 leta naprej. Pojem modernizem se nanaša na posamična umetniške smeri, kot je kubizem, futurizem, surrealizem, ali pa v literaturi z avtorji, kot so Marcel Proust, James Joyce in Franc Kafka. V umetnosti je znan predstavnik Pablo Picasso (West, 2010: 209-231). Pojem modernizacije se nanaša na hiter razvoj družbe, birokratizacije in tehnološki razvoj. V članku izpostavim pojem postmodernizem, ki se razvije v 60-tih letih v ZDA, v Evropi pa je najvidnejši začetnik nove misli oz. postmoderne filozofske misli, ki jo navdahne postmodernizem, prav Lyotard z delom *Postmoderno stanje*. Postmoderna filozofska misel, kar prikažem v članku, je kritična do razsvetljenskega pojma napredka družbe k bolj umni in urejeni, kritična pa je tudi do prevladujočega potrošniškega modusa biti v 20. stoletju, ki ga ustvarja ekonomija in kapital. Velik poudarek je na jeziku, razlikah, diskurzih in kritiki avtonomije subjekta. V ozadju je tudi prisoten močan občutek, da zahodna racionalnost, ki se kaže v razvoju tehnologije in birokracije, vodi v uničevalnost (Lyotard, 2002; West, 2010; Sarup, 1993).

Temeljne epistemološke predpostavke postmoderne filozofije

Postmoderna filozofija in (teoretska) psihoanaliza (na primer Lacan, 1994; Žižek, 2011) je nedvomno korenito vplivala na pojmovanje subjekta in njegove strukture. Postmodernizem, kot raznoliko in razvejano »gibanje«, ki je bilo povezano z umetniškimi krogi v 60-tih letih prejšnjega stoletja, je pomembno vplivalo tudi na filozofijo. Vpliv postmodernizma je mogoče zaznati pri filozofih, kot so J. F. Lyotard, Jacques Derrida, Jean Baudrillard in drugi. Postmodernizem je vplival tudi na umetnost, kjer je prišlo do ukinitve ostre meje med originalno umetnino in kopijo s posebnim poudarkom na linijah in površinah ter v literaturi, kjer se nekateri pisatelji (Barthes, 1968) poigravajo s konceptom smrti avtorja. Na področju teologije je prisotna v ospredju kritika zahodne metafizike (filozofska disciplina, ki se ukvarja z razumevanjem prvih počel nastanka sveta in bivanja) in problem *pozabe biti* ter smrt Boga kot transcendentalnega temelja (Heidegger, 1990). Družbeno kritična in politična teorija je prav tako absorbirala postmoderno misel, kar se kaže v konceptu smrti subjekta in opozorilu pred uničujočim vplivom družbe na subjekt. Izpostavi se tudi vdor simbolične in jezikovne dimenzije v konstitucijo in »jedro« subjekta (Lacan, 1994). Vpliv postmodernizma je mogoče zaznati tudi v psihologiji in na področju psihoterapije, kjer je pomembna predvsem kritika *cogita* in njegove monadične ter vase zaprte narave ter vzpostavitev »post-kartezijske psihoanalize« (Stolorow, 2011). Povzdigne se pomembnost telesa, užitka in nezavedne-

ga; kasneje pa se na področju psihoanalize in psihoterapije vpelje pojem intersubjektivnosti in interpersonalnosti (Greenberg in Mitchell, 1983).

V članku bom najprej opredelil pojem »perspektivistične epistemologije« (Friedrich Nietzsche) in jedro postmoderne filozofije, ki se kaže v dekonstrukciji (kritiki) solipsističnega in samonastalega ega ter v kritiki vsakršnega koncepta človeške narave (esence). Pomembna avtorja, ki sta podala nastavke za kritiko ega, sta Friedrich Nietzsche in Martin Heidegger. Pod kritiko je tudi razumnost subjekta ter vse-moč uma, da bi spoznal svojo lastno naravo in zakone naravnega sveta. Postmoderna filozofija je kritična tudi do pojma samoidentičnosti subjekta, kjer naj bi za vsemi različnimi intrapsihičnimi procesi (željami, mislimi, čustvi) obstajala »podlaga«, ki »ima« ali »poseduje« misli in čustva ter vpliva na te procese. Filozofija je kritična do pojma nespremenljive narave subjekta ali substance (snovi) oziroma do pojma večnega jaza, ki se upira času in spremembam. V ospredju je tudi pojem ideologije in problem moči (med posamezniki in problem asimetričnosti v psihoterapevtskem odnosu) ter problem spola. Ob zaključku članka podam tudi kritiko postmoderne filozofije z vidika psihoterapije in osvetlim pojem samozavedajočega subjekta.

Za postmoderni projekt »smrti« subjekta je nujna predpostavka, na kateri gradi svojo argumentacijo, uničujoča dekonstrukcija »esencialistične ontologije«. Postmoderna filozofija ne vztraja več na avtonomni naravi ali nespremenljivi (večni) ravni subjekta (esenci), ki je zaprt v svojem lastnem duhovnem svetu (neosebni, brez-telesni in osamljeni *cogito*) in šele naknadno vstopa v razmerja z ljudmi in svetom. Velik poudarek je na *eksistenci* (bivanju) subjekta in ne na *esenci* (bistvu). To pomeni, da je subjekt le tisto, kar »naredi« iz sebe skozi svoja lastna dejanja in odločitve in ne več nekakšno brezčasno bistvo (esenca), ki bi bilo dano v naprej. Kritika esencialistične ontologije (kjer ontologija v filozofiji pomeni *nauk o biti*) pomeni, da je bistvo človeka potrebno šele izgraditi in ustvariti v konkretnem življenju. Tako kot smisel bivanja ni dan v naprej, ampak ga mora vsak posameznik odkriti ali skozi različna razvojna obdobja na novo opredeliti, je tudi bistvo posameznika docela odprto.

Postmoderna filozofija nasproti pojmu identitete in nespremenljivosti subjekta postavlja pomembnost družbenega in socialnega konteksta, v katerem eksistira subjekt ter pluralnost znanstvenih ali filozofskih perspektiv. Svojo argumentacijo gradi tudi na pojmu *fluidnosti* in *fragmentarnosti* nenehno spreminjajočega se subjekta. Temeljni pojmi, s katerimi operira filozofija in se ob tem opira na psihoanalizo (še posebej na Lacanovo vrnitev ali novo branje Freuda), so tako: *pojem konteksta*, *dimenzija telesa*, *subverzivna narava želje*, *fantazma*, *nezavedno in užitek*. Postmoderno filozofijo zaznamuje zavračanje objektivnih resnic ali »*velikih naracij*« oziroma »*zgodb*« o nenehnem napredku družbe (progresiven razvoj družbe k bolj umni in urejeni), ki ga prinaša tehnologija in znanost (Lyotard, 2002). Dodatna raven, na kateri gradi postmoderna filozofija, je perspektivistična epistemologija, ki izhaja iz Nietzscheja:

»Proti pozitivizmu, ki običi pri fenomenih, so samo *dejstva*, bi rekel: ne, ravno dejstev ni, samo *interpretacije* so. Ne moremo ugotoviti nobenega fakta 'na sebi': mogoče je nesmisel hoteti kaj takega /.../ Če ima beseda 'spoznanje' sploh smisel, je svet spoznaven: vendar je drugače *razložljiv*, v ozadju nima nobenega smisla, temveč nešteto smislov – perspektivizem. /.../ *Svet razlagajo* naše potrebe; naši goni in njihovi za in

proti. Vsak gon je vrsta težnje po vladanju, vsak ima svojo perspektivo in bi jo rad vsilil kot normo vsem drugim gonom.« (Nietzsche, 1991: 281)

Nietzsche je bil kritičen do vsakega pojma, ki bi bil dan na »sebi« (neodvisno od družbenega konteksta) in bi v celoti pojasnil naravo določenega fenomena. Resnice so, bivajo in soobstajajo – absolutna vednost se opazujočemu in bivajočemu subjektu nikoli v celoti ne prikaže. Subjekt eksistira in spoznava svet le skozi prizmo različnih perspektiv. Subjekt ima po Nietzscheju dostop zgolj do različnih interpretacij in »perspektiv«. Znanost in njeno potrebo po absolutni gotovosti žene želja po objektivnosti in nespremenljivosti resnic, kar pa Nietzsche zanika. V ozadju prevlade določene znanstvene resnice ali paradigme se kaže »težnja po vladanju« ali »volja po moči«, ki skuša vsiliti določeno perspektivo, ki naj postane temelj vednosti.

Poleg ideje, da so posamezniku na voljo zgolj različne perspektive ali različni načini opazovanja fenomenov Nietzsche v povezavi z vednostjo opozori tudi na osnovno psihoanalitično spoznanje, da je v znanosti (in še posebej na ravni psihoterapije) potrebno upoštevati tudi *gone*, *želje* in *nezavedno motivacijo* posameznika. To dimenzijo Nietzsche izrazi z besedami, da »svet razlagajo naše potrebe; naši goni in njihovi za in proti«. Tudi znanost kot taka ni brezinteresno dejanje (praksa), ampak je potrebno upoštevati celovitega posameznika, ki biva ne zgolj za sebe (v svojem intrapsihičnem univerzumu), ampak tudi v kontekstu z drugimi ljudmi, natančneje v konkretni skupnosti.

Pomemben segment Nietzschejeve filozofije je tudi kritika pojma subjekta, ki naj bi bil razumljen kot nespremenljiva esenca ali »stvar na sebi«, ki za svoj obstoj ne potrebuje drugih ljudi in sveta. Nietzsche trdi, da je subjekt posebna oblika mita, metafore ali pa »fikcije« oziroma »iluzije«:

»'Subjekt' je fikcija, kakor da so številna *enaka stanja v nas* učinek *enakega substrata*: pa smo mi najprej ustvarili 'enakost' teh stanj; njihovo izenačevanje in *prirejanje* je *dejansko stanje*, ne enakost (- to je treba kar *zanikati* -).« (Nietzsche, 1991: 283)

Nietzsche je kritičen do pojma neke »podlage«, »temelja« ali substance, ki bi bila nespremenljiva. Pojem nespremenljivega in identičnega subjekta je zgolj predpostavka. Za mnogimi mislimi, potrebami, željami in sanjami ni potrebno predpostaviti neke podlage (»substrat«), ki bi bila vseskozi enaka (samoidentična) in bi pomenila bistvo posameznika. V skladu z Nietzschejevo filozofijo za različnimi stanji posameznika ni mogoče najti nespremenljivega subjekta: »Subjekt ni nič danega, temveč nekaj pripesnjenege, podtaknjenege. Je nazadnje treba v ozadje interpretacije postaviti še interpreta? Že to je pesnjenje, hipoteza.« (Nietzsche, 1991: 281)

Pojem subjekta kot fikcije kasneje znova aktualizira francoski filozof Michel Foucault. V skladu z Nietzschejevo filozofijo v istem socialnem kozmosu sobivajo različne ideje, teorije in modeli razlaganja sveta ter človekove vloge v njem. Noben znanstveni ali teoretski diskurz nima primata nad resnico, saj s svojimi razlagalnimi modeli ne more v celoti zajeti *Realnosti*. Tudi sama *bit človeka* se silovito upira popredmetenju ali redukciji na znanstveni model (posameznik kot predmet raziskovanja). Tako tudi v analitični situaciji med klientom in analitikom prihaja do eksistencialnega oziroma ontološkega srečevanja (na ravni biti) različnih subjektov in različnih pogledov na svet. Redukcija osebe na predmet raziskave ali analize je anti-humanistična gesta, saj klient

postane objekt za objektivizirajoči pogled drugega. Subjekt pa je veliko več od tega, kar o njem »ve« ali govori terapevt. Obraz klienta sporoča, da sem pred terapevtom prisoten kot *jaz* in ne kot *predmet* (objekt), ki mu lahko pripišemo določene lastnosti ali simptome. Za področje psihoterapije je pomemben poudarek na drugi osebi in na vzajemnem odnosu. Tako judovski filozof Martin Buber na začetek razvoja osebe postavlja prav odnos: »V začetku je razmerje« ali še bolj jasneje: »Vse resnično življenje je srečevanje.« (Buber, 1982: 10, 14)

Filozofija ne prisega na platonistične »večne« resnice (objektivne zakone), ki bi bile neodvisne od sveta in zgodovine. Pomembna dimenzija postmoderne filozofije je tudi razumevanje subjekta kot razcepljene in fragmentarne strukture, ki je v nenehnem toku, nastajanju in preminevanju. Za postmoderno filozofijo je značilna dialektika med nastajanjem, preminevanjem in vznikom novega. Povzdigne se intenzivnost trenutka in odsotnost absolutne *Resnice* ter pomen jezika in »jezikovnih iger« ali različnih diskurzov (znanstveni, umetniški, filozofski). Subjekt eksistira na več ravneh hkrati in zavzema različne subjektne pozicije ali vloge, na te pa vpliva tudi jezik, družba in interpersonalni odnosi.

Postmoderna filozofija osvobodi posameznika hrepenenja in želje po gotovosti in absolutni (objektivni) resnici in omogoči koeksistiranje različnih perspektiv, modelov sveta in življenjskih stilov. Pomembno pa je, da hkrati iz horizonta teorije in konkretne praxis izgine pojem *subjekta kot aktivnega akterja* v svetu, ki se skozi lastno zavest in delo na novo poustvarja. To nepriznavanje dialektičnega gibanja med subjektom in družbo ali svetom pa je tudi najšibkejša stran postmoderne filozofije. Kritiki postmodernizma in filozofije opozorijo na njegovo redukcionistično logiko, saj je subjekt razumljen zgolj kot epifenomen zgodovinskih, jezikovnih, ekonomskih ali nezavednih procesov (Elliott, 1999; Frie, 2003). Subjekta v njegovem jedru zagotovo strukturira konkretna družba, njene zahteve, tabuji in zakoni. Družba tudi vpliva na odnos subjekta do njegove eksistence, želje, užitka in prepovedi. Hkrati pa je potrebno poudariti, da je tudi subjekt tisti, ki ustvarja pogoje svoje lastne eksistence oziroma vpliva na zgodovino in se skozi delo ter aktivnost in samozavedanje ustvarja (Fromm, 1942: 10). Jezik in družba nedvomno vplivata na posameznika toda hkrati posameznik poseduje zavedanje, da lahko aktivno spremeni pogoje svoje lastne eksistence oziroma postane nekaj več od tega, kar od njega zahteva družba.

Ta dimenzija moči in volje posameznika je najbolj vidna v psihoterapiji, kjer zavedanje alternativnih načinov posameznikovega bivanja in novega načina odnosa do osebnosti psihoterapevta vodi v razvoj nove ego-strukture. Klient v odnosu do terapevta postopoma gradi nov odnos in s tem spreminja okostenele ali omejujoče vedenjske, miselne ali čustvene vzorce. Brez aktivnega posameznika in samozavedanja ter volje tako ni mogoča sprememba posameznika. V analitičnem srečevanju klienta in psihoterapevta prihaja tudi do razgrnitve tistih modusov biti oziroma načinov bivanja subjekta, ki so onemogočali rast in razvoj posameznika. Sprejeti dejstvo zavedanja in zavesti pa ne pomeni v psihoterapijo ali filozofijo znova pripeljati pojem nespremenljive narave subjekta.

V tem delu sem predstavil osnovne pojme postmoderne filozofije. Pomembna je predvsem uničujoča kritika vsakega pojma *esence* (bistva posameznika) in poudarek na *eksistenci* (bivanju). Bistvo posameznika ni v naprej dano, ampak ga gradimo z vsakim

dejanjem ali odločitvijo. Postmoderna filozofija gradi teorijo na dveh konceptih, ki izhajajo iz Nietzscheja:

1. perspektivizem in pa 2. pojem subjekta kot mita ali fikcije. Perspektivizem pomeni, da so posameznikom dane le različne perspektive, absolutno spoznanje narave človeka ali sveta se nam izmika. Pojem subjekta kot nekaj nespremenljivega in večnega je neustrezen, ker ne upošteva dejstva, da smo kot bitja že vedno intimno povezani z drugimi bitji. Posameznik ima samozavedanje, voljo in željo, kar pomeni, da lahko skozi analitično srečevanje in odnos do terapevta spreminja pogoje svoje lastne eksistence in postane nakaj več od tega, kar od njega zahteva družba.

V nadaljevanju članka razložim Žižkovo kritiko Descartesovega *cogita* (slavni stavek »*cogito ergo sum*« oziroma »*mislim torej sem*«) in prikažem prispevek psihoanalitika Roberta D. Stolorowa k teoriji in praksi. Poudarek je tudi na pojmu *skrbi*, ki ga v filozofijo vpelje nemški filozof Martin Heidegger.

Dimenzija postmodernega življenja in kritika Descartesa

Postmoderno življenje subjekta zaznamuje serija eksistencialnih občutij, kot so *praznina* (v posameznikovem duhu), *brez-temeljnost* (etika in religija, ki nista več utemeljeni v Božanskem, ne nudita trdnega temelja ali vodila za življenje), *tesnoba* (zaradi sprejemanja različnih identitet, prekarizacija in nenehna fleksibilnost posameznika) in nič-nost (svet kot »prazen« prostor, kjer je življenje posameznika v smislu projekta izključno v njegovih rokah) in *nihilizem* (odsotnost etičnih vrednot). Moderni posameznik je živel v urejenem kozmosu, prav tako pa so obstajala jasna etična, moralna in religiozna načela. Z razmahom globalizacije in tehnologije, ki vstopa v naša življenja, pa je posameznik soočen z odsotnostjo jasnih pravil, po katerih naj živi. Posameznik se mora prilagajati zahtevam družbe in trga, sprejemati različne vloge in identitete.

Duhovno stanje postmodernega subjekta lepo opiše sociolog Zygmunt Bauman, ki opozori na koncept življenja kot projekta in na nezavedno »prisilo«, da mora biti subjekt fluiden in fleksibilen, kar se kaže v nenehni samokonstrukciji in samoiznajdbi vlog in elastičnih identitet. Bauman poudarja: »Fleksibilnost je geslo dneva« /.../. Nihče se torej ne more počutiti resnično nenadomestljivega /.../. Karkoli pač življenje ponuja, naj ponudi *hic et nunc* – *takoj*. Kdo ve, kaj lahko prinese jutrišnji dan? Odlog zadovoljitve je izgubil svojo privlačnost. /.../ Zaradi negotovih ekonomskih in družbenih razmer se moški in ženske učijo (ali jih k temu silijo izkušnje) dojemati svet – in to ves svet skupaj z drugimi ljudmi – kot zabojnik, poln zavrgljivih predmetov, predmetov za enkratno rabo.« (Bauman, 2002: 204)

To projektno dojemanje posameznikove eksistence gre tako daleč, da so skoraj vse aktivnosti podvržene projektnemu modusu biti: *življenje kot projekt, družina kot projekt, posel kot projekt, znanost in ekonomija kot projekt*. Ideološki koncept učinkovitosti in življenja kot projekta organizira nezavedno posameznika, njegovo odsotno jedro, užitek in odnos do družbe, religije, umetnosti in medosebnih odnosov. Dekonstrukcija fantazme projektnega modusa biti v analitičnem srečevanju med analitikom in analizantom lahko pripelje do osvoboditve subjekta in sprostitve novih modusov biti. V interpersonalnem polju vznikne nezavedna želja ali potlačena kreativnost, ki se je pred tem podrejala logiki učinkovitosti in pragmatičnosti. Subjekt se v analitičnem prostoru

prepozna skozi oči in mesto analitika. Interpersonalno polje omogoči vznikanje še ne-realiziranih modusov biti.

Moderna filozofija (še posebej René Descartes) je vseskozi vztrajala na pojmu osamljenega in samozadostnega »otočka« zavesti (enovita monada), kateremu nasproti stoji svet, ki ga subjekt konstituira. V nasprotju z željo po gotovosti in objektivnosti spoznanja sveta ali jaza je postmoderna filozofija vseskozi vztrajala na nujnosti dekonstrukcije avtonomnega in samoidentičnega subjekta. Subjekt postmoderne teorije ni več zgolj opazovalec, ampak je aktivno udeležen v svetu. Prav to dimenzijo aktivnega subjekta konkretne eksistence pa v filozofiji zagovarja tudi eksistencializem (Burston, 2003). Eksistencializem kot pomemben filozofski tok 20. stoletja, ki se je navdihoval pri francoskem filozofu J. P. Sartre (Sartre, 1968), je za izhodišče postavil primat eksistence posameznika nad esenco ali bistvom. Posameznik je v skladu z eksistencializmom le to, kar v nizu odločitev naredi iz sebe. Esenca človeka tiči v aktivnem delovanju v svetu in v etičnih ali življenjskih odločitvah, ki jih posameznik sprejme. Posameznik ni nobena večna ali nespremenljiva bit in nima nekega brezčasnega bistva, saj je »bistvo« potrebno šele izgraditi. Postmoderna filozofija poudarja teorijo »pluralnosti« jazov oziroma pojem subjekta zvede na koncept smrti subjekta. Smrt subjekta v filozofiji predstavlja dekonstrukcijo večnega, avtonomnega in nespremenljivega subjekta, ki eksistira na ravni neafektiranega opazovalca in kreatorja sveta.

Postmoderna filozofija docela vztraja na perspektivni epistemologiji in sprejema dejstvo, da ne obstajajo absolutne in celovite ali večne resnice oziroma zakoni. Dekonstruira sam tradicionalen (Descartesov) pojem *avtonomnega, neodvisnega in samostojnega subjekta*, ki ima za predmet svoje refleksije svet, ki mu stoji nasproti. Perspektivistična epistemologija postmodernizma se zoperstavlja tudi temu, da bi drugega (osebo) dojeli kot predmet (objekt), ki ga je potrebno analizirati in spoznati. Žižek opozori na »kartezijansko desubstancializacijo subjekta« in na »redukcijo na S, na čisto praznino samonanašajoče se negativnosti« (Žižek, 1997: 19). Kartezijanski subjekt je solipsistični subjekt, ki eksistira v svojem telesu in v družbenem kontekstu zgolj in samo na način odsotnosti in praznine. Descartesov »*mislim, torej sem*« oziroma »*cogito ergo sum*« (Descartes, 1988) je praznina, ki se dojema kot substanca (nespremenljivi substrat ali podlaga), kot nekaj trdnega, samoidentičnega in samonastalega.

Žižek poudarja, da je Descartes »radikalni antihumanist«, saj »renesančno-humanistično enoto človeka kot najvišje Kreature, kot kralja stvarstva, razkroji v čisti cogito.« (Žižek, 1997: 19) Jean-Claude Milner opozori v zvezi z Descartesom, da je »prvi moderni filozof« in to predvsem zaradi *cogita*, ki je ne-telesen, »očiščen vseh kvalitete«, prazen, brez vsebinski (Milner, 2005: 45-46). Sklep ali prehod od neke misli (natančneje tega »mislim«) h gotovosti tistega, ki misli te misli (»jaz« ali »ego«), je problematičen, saj je ta »jaz« zgolj gola lingvistična forma izjavljanja. Ko izrečemo »*Jaz sem X*«, sklepamo, da je ta »Jaz« kot gola izjava tudi nekaj nespremenljivega. Storimo neopazen prehod od *misli* k *dejanskosti* oziroma menimo, da izjava (natančneje »jaz« v izjavi) izraža nekaj nespremenljivega (večno bistvo posameznika), kar je v ozadju misli. Toda reči »Jaz« sem to in to, še ne pomeni, da v ozadju obstaja nekaj nespremenljivega in vseskozi istega. Neopazen prehod od *misli* (jaz mislim) k *jazu* (da sem nekaj) pa daje vtis, da je *cogito* očiščen vseh kvalitete nekakšna »stvar« (esenca, podlaga, substrat) »na sebi«, ki misli ali »poseduje« te misli. Znova je videti, da je prazna forma jaza problematična predpostavka, saj ne upošteva dimenzije utelešenega bitja, ki je neločljivo po-

vezan z vsemi fiziološkimi in psihološkimi procesi. Čisti *cogito* (gola misel) brez telesa meji skoraj na norost. Prav ta prazen in neživljenjski ter od sveta odtujen *cogito* ostro kritizira eksistencializem, fenomenologija in psihoanaliza (*intersubjektivna, interpersonalna in relacijska smer*).

Postmoderna filozofska kritika meri na pojem »misleče« stvari, kateri nasproti stoji svet ali pa predmeti (Stolorow, 2013). Namesto subjekta kot »večne« in nespremenljive snovi (substance) se vzpostavlja pojem subjekta kot *razsrediščenega, necelovitega* in vpetega v družbeni, kulturni, duhovni in politični *kontekst*. Pomembno je tudi upoštevanje dejstva, da subjekt ni zaprt v samem sebi (*solipsistična dimenzija ega*) in šele naknadno vstopa v razmerja z drugimi ljudmi (*medosebna dimenzija*). Subjekt je od prednatalne ravni in kasneje od rojstva naprej intimno in neločljivo povezan z drugimi ljudmi.

Na ravni terapije je potrebno sprejeti »celovitega« posameznika, kar pa vključuje ne samo zavestno in nezavedno raven, ampak celoten kontekst (horizont), v katerem eksistira konkretni zgodovinski subjekt. Celoten kontekst pomeni sprejeti v analizi vse, kar je izrečeno in zamolčano, kot tudi uvideti neviden vpliv družbe in njenih zahtev na formiranje subjekta. V srečanje med psihoterapevtom in klientom vstopajo ne samo sanje, želje in nezavedni potlačeni material, ampak tudi družba in njene zahteve, ki jih je subjekt skušal uresničiti. Subjekt v terapiji ni prisoten kot »misleča« »stvar«, »čista misel«, ampak utelešeno bitje, ki vstopa v odnos z drugim bitjem na način spoštovanja in vzajemne odprtosti. Temelj odnosa je avtentično in neodtujeno srečevanje oseb. Bistvo postmoderne filozofije, ki je relevantno tudi za psihoterapijo, bi lahko strnili na sledeči način: od solipsističnega ega in *zavesti do odnosa, konteksta* in dimenzije *utelešenega bitja* (kar vključuje kognitivno, afektivno in telesno raven). Filozofija in še posebej feministična teorija opozori tudi na logocentrično logiko filozofije in na problem telesa, spola in moči, ki prihaja na dan v medosebnih odnosih.

Potrebno je tudi opozoriti, da se postmoderna filozofija ne odkriža v celoti subjekta navkljub kritiki metafizike, velikih filozofskih ali teoloških sistemov in navkljub motu »smrti subjekta«. Še vedno ohranja koncept določenega subjekta, ki pa je sedaj razsrediščen in podvržen neusmiljenemu ter neosebni toku zgodovine in družbenim procesom, ki ga strukturirajo v njegovem jedru. Filozofija se še vedno intenzivno ukvarja s subjektom, z njegovo *genezo, strukturo in izginjanjem*. Še pred razmahom in vplivom postmoderne filozofije so pomembni filozofi Frankfurtske šole, tukaj mislimo na Ericha Fromma (Fromm, 1942) in Theodorja Adorna ter Maxa Horkheimerja (Adorno in Horkheimer, 2002) naznanili izginjanje subjekta ter skorajda popoln triumf tehnološkega in birokratskega ter kalkulativnega uma nad celotno posameznikovo bitjo. Izpostavijo tudi problem tiranije oziroma »diktature« časa, učinkovitosti, dela in življenjskih projektov (Dews, 2007; Frosh, 1987; Fromm, 1942). Avtorji Frankfurtske šole so za filozofijo pomembni, ker skušajo povezati filozofijo in psihoanalizo ter kritično analizirati družbene pojave, še posebej problem avtoritarizma, totalitarizma in vzpon nacizma. Vodi jih želja najti odgovor na vprašanje, kako se je ideja napredka človeške vrste k večji svobodi in k spoštovanju človekovih pravic sprevrgla v barbarstvo. So tudi avtorji, ki opozorijo na to, da je razsvetlenski pojem avtonomije in samozadostnosti subjekta iluzija, saj tehnološki razvoj lahko vodi v iracionalnost. Ne odkrižajo se v celoti subjekta, kot to stori kasneje radikalno Michel Foucault, ampak pokažejo na problem podrejanja posameznika družbi in problem birokracije.

Drugi problem, ki ga izpostavijo zgornji avtorji in je pomemben za razumevanje postmodernega subjekta, je tudi prodor in hiter razvoj tehnologije, ki prežema vse interpersonalne in družbene odnose. V odnosu do časa in tehnologije pa se vzpostavlja takšen modus biti, ki sledi nadjazovskim zahtevam po uspešnosti in učinkovitosti. Družba ustvarja pogoje za vznik takšnega subjekta, katerega celotna bit je prežeta s potrošniškim modusom biti (osnovna zahteva je zapravljanje in takojšnji užitek). Subjekt postaja to, kar veliki Drugi hoče od njega (družba). Subjekt postaja podoben *Drugemu* oziroma se približuje podobi tega, kar od njega zahtevajo drugi: »Sem tak, kakršnega me želite« (Fromm, 2004: 134). »Narava« subjekta je elastična, spremenljiva in narejena po podobi in »želji drugega« oziroma želja subjekta je predvsem nezavedna in neartikulirana »želja drugega« (Lacan, 2010: 40). Podreditev želji drugega pa vodi v »izgubo jaza«, prilagajanje, konformizem in k drugim procesom (*sadizem, sado-mazohizem, konformizem in porast narcisizma*), ki jih opisuje Fromm (Fromm, 1942).

»Narava« postmodernega subjekta je »elastična«, »brezvsebinska«, prazna, v sami analizi pa tudi prihaja do vznika »elastičnega« in »brezvsebinskega subjekta« (Elliott, 1999: 59), ki je pod vplivom družbenih in kulturnih imperativov ter želja, ki niso njegove. Na tej točki je pomembno, da opozorim, da se v analizi razgrnejo tisti mehanizmi subjekta, ki so mu omogočali razvoj ali pa so ga ovirali pri rasti. V analizo vstopa posameznik kot celota, s sabo pa prinaša tudi vpliv družbe in njene po večini nezavedne zahteve. V analizi se v odnosu do terapevta razkrije subjektova želja, ki pa je lahko nezavedna in neartikulirana »želja drugega«. V analizi posameznik odkrije jedro želje, ki ni njegova, in hkrati zavzame določeno držo do tega, kar zares želi – razgrne podobo tega, kar naj bi ali bi moral postati. Subjektu se skozi odnos do psihoterapevta razkrije moč zavedanja in želje ter hkrati tudi dejstvo, da prilagajanje zahtevam drugih oseb ali družbe vodi v »izgubo jaza«.

Filozofija je sumničava do vsakršne teorije o človeški naravi (problem zla in dobrega na ravni etične teorije) in do metafizične utemeljitve religije ali etike, ekonomije, znanosti in tehnologije. Kritika je uperjena na dva prevladujoča diskurza, ki strukturirata ali modificirata postmodernega subjekta: *ekonomija in znanost*. Hegemonični vpliv obeh področij je velik, saj je tehnologija že zlita s telesom, željo in potrebo subjekta. Brez naprav, telefonov ali računalnikov je subjekt osamljen, prazen in odrezan od virtualnega sveta zabave in navidezne intimnosti. Subjekt je zaradi krize in prevlade ekonomije nad bitjo potisnjen na rob preživetja. Družbeno realnost in aktiven družbeno-politični angažma posameznika ter kritiko stanja, ki se kaže v porastu revščine, marginalizaciji celih skupin in osamljenosti ter tesnobi, pa nadomesti čaroben svet fantazmatske in kvaзи-realne tehnologije. Tehnologija osamljenemu posamezniku pričara svet virtualnega užitka, lepote in intimnosti. Filozofija opozori na pereč problem prisotnosti družbe in tehnologije v najbolj intimnem delu subjekta, v njegovem nezavednem, željah in fantazijah. Navkljub opisu stanja, v katerem biva posameznik, pa išče nastavke za družbeno kritiko in individualno emancipacijo posameznika.

Postmoderna filozofija kritizira tradicionalno privilegiranje *duha* nad *telesom* (kar izhaja iz Platona in kasneje Plotina), *metafizike* nad *realnostjo trenutka* (použitje intenzivnosti trenutka), *zavesti* in *samozavedanja* nad *nezavednimi procesi* in *željami*. Tudi Fredric Jameson poudarja, da v okviru postmoderne teorije ostaja prisoten »zaton« ali »konec individualnosti kot take«, vprašljivi pa so tudi pojmi identitete, osebne izbire in svobode. Izpostavi tudi strukturalistično filozofsko pozicijo (na primer Foucault), kjer

je modernistični pojem individualnosti ali pojem svobodnega, avtonomnega subjekta zgolj mit ali iluzija. (Jameson, 1998: 5-6). Ta iluzija pa meri na to, da ne obstaja personalno jedro ali narava subjekta, ki bi bila neodvisna od družbe, jezika, ekonomije in zgodovinskih procesov.

Zgornja oznaka izginotja individualnosti pa je zgolj ena plat filozofskega ukvarjanja s subjektom. Kar je za psihoanalizo in psihoterapijo pomembno pa je, kako ne zapasti modernističnemu pojmu identitete subjekta (večne in nespremenljive narave) in hkrati preseči dihotomijo med subjektom in objektom oziroma subjektom in naravo (svetom). Ob upoštevanju filozofske postmoderne kritike subjekta kot vase zaprtega in neodvisnega od sveta nekateri psihoanalitiki in psihoterapevti (Stolorow, 2011) vpeljejo pojem »utelešenega« bitja (še posebej fenomenologija – v delih Martina Heidegggra in Edmunda Husserla), ki je povezan s svetom. V ozadju je koncept »*biti-v-svetu*« nemškega filozofa Martina Heidegggra, ki opozarja na neločljivo povezanost subjekta in sveta (Heidegger, 1997). Tak obrat k filozofiji in fenomenologiji (fenomenologija je pomembna filozofska disciplina, ki jo je utemeljil Edmund Husserl; prizadeva si za opis fenomenov, ki se nam pojavijo v zavesti) izvede tudi psihoanalitik intersubjektivne smeri Robert D. Stolorow (tudi Atwood in Brandschaft, 1987). Prav v delih Heidegggra in na podlagi dela *Bit in čas* (Heidegger, 1997), v katerem analizira osnovna eksistencialna stanja ali moduse biti, kot so *tesnoba, travma, čas, bit, smrt, skrb*, najde nastavke za novo teorijo subjektivnosti oziroma natančneje *intersubjektivnosti* (Stolorow, 2011).

Stolorow se zaveda postmoderne kritike individualističnega in narcističnega subjekta in skuša preseči Descartesov individualizem ter ujetost subjekta v njegov intrapsihični svet gonov, želja in nezavednih silnic, ki jih slikovito opisuje »oče« psihoanalize in psihoterapije Sigmund Freud. Vrnitev Stolorowa k temeljem filozofije in fenomenologije (primat izkušnje »*tukaj in sedaj*« in nevtralna *deskripcija fenomenov*, ki se nam pojavljajo) je pomembno teoretsko in praktično dejanje, ki ima plodovite posledice za samo področje (integrativne) psihoterapije (Erskine, 2015). Skozi teorijo Stolorowa je mogoče preseganje dualizma med duhom in telesom, zavestnim in nezavednim (afektivno ravniyo osebnosti in kognitivno oziroma mislijo in afektom) ter mano in drugo osebo, saj je subjekt že vedno povezan z drugim bitjem in vpleten v zapleteno in kompleksno mrežo interpersonalnih odnosov.

Pomembnost postmoderne filozofske misli vidim v tem, da dekonstruira pojem subjekta kot docela avtonomnega in neodvisnega od sveta (Descartesov ne-telesni in ego) in v samo strukturo subjekta vpelje vpliv družbe, jezika in medosebnih odnosov. Upravičeno so teoretiki kritični do progresivističnega razumevanja gibanja zgodovine, kjer naj bi bil tehnološki razvoj merilo uspeha določene družbe. Racionalnost subjekta kot razumskega bitja je zamajana, saj sociologi in družbeni kritiki opozorijo na nezavedno dimenzijo subjekta, ki mu onemogoča rast in razvoj. Vojne, sovraštvo do drugega, uničevalnost, antisemitizem, strah, tesnoba, kriza eksistence pa so modusi biti, ki nakazujejo na to, da subjekta ni mogoče razumeti brez celostnega pogleda na njegovo eksistenco v času, prostoru in v konkretni zgodovini. Subjekt obstaja le kot *telesni subjekt*, v času, zgodovini in v konkretnem trenutku. Postmoderna filozofija upravičeno preusmeri pozornost na *simbolično, imaginarno, telesno in nezavedno dimenzijo subjekta*. V tem kontekstu Jacques Lacan opozori na problem jezika, telesa in moči v analitskem srečanju med analitikom in klientom.

Naj zaključim ta del s poudarkom na ključnih konceptih. Descartesov pojem »misleče stvari« meri na posameznika, ki je odtujen od sveta in ljudi. Posameznik je vedno povezan z drugimi ljudmi. Posameznik ne poseduje nikakršnega jedra ali bistva (esence), saj se s svojimi dejanji in odločitvami ustvarja v konkretnem svetu. V skladu z eksistencializmom (Sartre) je poudarek na *eksistenci* posameznika (bivanju) in ne na *esenci* (bistvu). Smo le to, kar naredimo iz sebe v konkretni zgodovini. Subjekt, ki se pojavlja v terapiji, je *utelešeni* subjekt. Pomembna dimenzija psihoterapije je odnos med klientom in psihoterapevtom. Pri psihoterapiji je potrebno upoštevati tudi družbeno dimenzijo (nezavedne zahteve družbe), klientove želje in pričakovanja. Nevarnost, ki jo vidim v tem, da se posameznik podreja zahtevam družbe, je ta, da to lahko vodi v »izgubo« avtentičnega jaza. V psihoterapiji posameznik uvidi, kaj je njegova resnična želja in kritično ovrednoti želje, ki niso njegove. Psihoanalitik Robert D. Stolorow je pomemben avtor, saj je poleg Žižka in Milnerja kritičen do Descartesovega cogita. Izpostavi tudi pomembnost medosebnega odnosa ali polja med psihoterapevtom in klientom. Temeljni način eksistiranja s klientom se kaže v *skrbi* za drugega. Pojem skrbi za drugega vpelje v filozofijo Heidegger.

V zadnjem podpoglavju izpostavim dimenzijo intepersonalnosti in nakažem skozi Hegla in Fromma, kateri koncepti so pomembni za psihoterapijo. Eden izmed pomembnih konceptov je odnos in temeljni modus *biti-z-drugim(i)*.

Problem aktivnega in samozavedajočega subjekta v psihoterapiji

V tem delu opozorim na pojem samozavedajočega subjekta, ki je pomemben za psihoanalizo, družbeno kritično teorijo in psihoterapijo. Drugi ni, kar je pomembno za psihoterapijo, »objekt«, ki je na voljo nevtralnemu in objektivnemu analitiku (*klasična psihoanalitska pozicija*). Le-ta naj bi z analitskim in poglobljenim čutom razkril subjektu (kot *pasivnemu objektu*) resnico njegovega trpljenja in delovanja ali notranjo logiko njegovega simptoma. Pomembno je dejstvo, da ne obstaja docela »objektivna« resnica. Obstaja le resnica, ki je ontološko in eksistencialno gledano *so-ustvarjena* v analitični situaciji oziroma v interpersonalnem polju. Eksistencialna dimenzija psihoterapije pa pomeni, da je pomembno delovanje in sovplovanje med enakovrednima partnerjema v odnosu, torej med psihoterapevtom in klientom. Psihoterapevt je del analitične situacije same in del procesa ustvarjanja pomena in odnosa ter resnice trenutka. Nevtralni in objektivni opazovalec, ki je zunaj analitične (terapevtske) situacije, je ostanek modernistične logike, ki vztraja na tem, da je analitik izvzet iz situacije, v kateri se nahaja s klientom. Če sledimo Heideggru, pomeni *biti-v-svetu* prav modus *biti-v-svetu-z drugim(i)*. Temeljni modus *biti-z-drugim(i)* se kaže na ravni *skrbi* za drugega kot eksistirajočega v konkretni zgodovinski situaciji. Heideggerjev pojem skrbi za drugega je eden izmed temeljnih modusov biti med klientom in terapevtom.

Filozofija lahko ponudi terapevtom horizont, v okviru katerega lahko mislimo različne dimenzije subjektove eksistence: ontološka (raven biti) – ontična (raven vsakdanjega življenja), politično-kulturna, religiozna/duhovna, družbena, saj omogoča tematiziranje pomembnih teoretskih vprašanj, ki so včasih odrinjena v področje metafizike in teoretske filozofije: kaj je *travma*, *tesnoba*, *biti-z drugimi*, *patologija*, *intersubjektivni odnos*, *transfer* in *kontratransfer*, *uglaševanje*, problem *spola*, *telesa* in moči v terapevtskem odnosu. Omogoča tudi ozaveščanje terapevtovih lastnih epistemoloških, teoretskih in družbeno-kulturnih predpostavk, ki se vrivajo v vsakršen odnos. Človeško bitje je tudi

simbolno bitje in bitje, ki skuša osmisлити svojo lastno eksistenco in različne dogodke. Prav ta dimenzija iskanja smisla eksistence in proces osmišljanja dogodkov (ob bolečini, travmi, trpljenju in v ljubezni ter ob lepem in dobrem) pa je eno izmed pomembnih gonil obstoja posameznika in družbe kot celote.

Radikalen filozof in psihoanalitik, ki je pred pojavom intersubjektivnega (Stolorow in Brandshaft ter Atwood) in kasneje relacijskega obrata v psihoanalizi (na primer Stephen Mitchell in Jay Greenberg) razvijal aktualne teme, je tudi nemški psihoanalitik Erich Fromm. V kritiki Freudovega mehanicizma in determinizma v razumevanju delovanja subjekta (Fromm, 1962) je vzpostavil primarnost *dialoga* in pomembnost odnosa. Izpeljal je tudi teoretski premik od *gona* do *odnosa*. Kritičen je bil tudi do »ritualistične« dimenzije psihoanalize, ki je pogosto drugega razumela kot *ono* (predmet, objekt raziskovanja) in do vsesplošne družbene orientiranosti k posedovanju stvari in predmetov. Izpostavil je tudi problem odtujitve in umanjkanje pristnega *modus bitja*, ki se upira redukciji na predmet (Fromm, 2004). Frommov obrat od gona k odnosu pomeni stremljenje k razumevanju subjekta kot celovitega bitja, ki ga je potrebno razumeti z več vidikov hkrati: *ontološkega, kognitivnega, afektivnega, telesnega in duhovnega*. Ravno na tej točki vidim tudi pomembno dimenzijo eksistencialne (integrativne) psihoterapije, ki misli subjekta kot eksistirajočega na več ravneh. Po drugi strani pa v ospredje teorije in prakse postavlja odnos med terapevtom in klientom. Odnos je tisto intersubjektivno polje (»psihološko polje«, Stolorow, 2013), ki omogoča rast, razvoj, uvid in transformacijo obeh akterjev.

Pomembno je dejstvo, da solipsistična logika moderne filozofije (jaz ali samozadostna zavest, ki ne potrebuje drugega za svoj obstoj) ni ustrezna. Od prednatalne ravni pa vse do rojstva in vstopa v lingvistični in simbolni univerzum eksistiramo le v kontekstu drugih; šele z drugim bitjem (mati, oče, skrbnik) postajamo ljudje. To poanto lepo izrazi tudi nemški filozof G. W. F. Hegel, ko poudarja, da je izgradnja podobe nas samih nujno vezana na drugo osebo in da si slehernik prizadeva za »pripoznanje« oziroma »reko-gnicijo« (Benjamin, 1998) svojega lastnega obstoja skozi oči drugega. Drugi je mesto, ki mi omogoča pripoznanje, da sem jaz sam in druga oseba bitje, ki je v neposredni in neločljivi povezanosti. To Hegel izrazi na sledeči način:

»Individuum lahko postane to, kar je, le po drugem individuumu; njegovo bivanje obstaja prav v biti za druge«. /.../ Resnica samozavedanja ni »jaz«, temveč »mi«, »jaz«, ki je mi, in mi, ki je jaz.« (Marcuse, 2004: 113)

Kot posamezniki nujno bivamo v določenem kontekstu, v skupnosti, z drugimi. Za razvoj ega so nujno potrebni pogled, dotik, odobravanje in rekognicija druge osebe (matere, skrbnika ali druge pomembne osebe). Psihoterapijo in filozofijo razumem kot »praktično« in življenjsko aktivnost povečanja horizonta zavesti in hkrati kot možnost razširitve samega ega do te meje, da lahko opustimo staro vedenje, čutenje in razmišljanje ter se poigravamo z drugačno verzijo ega. Filozofija in psihoterapija pomenita tudi povečanje individualne svobode, avtonomije in inherentne zmožnosti za rast in razvoj. Fromm v nekem delu citira filozofa Barucha de Spinozo, ko trdi, da je v vsaki živi stvari prisotna želja po rasti in razvoju:

»V nasprotju s Freudovo domnevo o 'smrtnem nagonu' se strinjam z domnevo mnogih biologov in filozofov, da je 'življenje' notranja (inherentna) kvaliteta vsake žive snovi, da varuje obstoj življenja; ali kot je rekel Spinoza: 'Kolikor je vsaka stvar sama svoja,

si prizadeva, da bi obstajala v svojem lastnem bivanju.' To prizadevanje je Spinoza štel za pravo bistvo obravnavanja stvari.« (Fromm, 1987: 37)

Rast, razvoj, ekspanzija svobode, avtonomije, dekonstrukcija družbeno vsiljenega ega (torej dominantne oblike ega, ki temelji v posedovanju stvari, predmetov ali ljudi) ter alternativne oblike bivanja, pa so tisto radikalno jedro psihoterapije, ki naredi posameznika bolj svobodnega in zavestnega povezanosti *jaza* in *drugega oziroma*: jaz, ki je mi, in mi, ki je jaz. Psihoterapija omogoča preseganje omejujočega modusa biti in spodbuja nov modus biti, ki nastaja v odnosu do analitika. Ali kot poudarja Freud: »Izhodišče naše poti, ki naj okrepi oslavljeni jaz, je razširitev pacientovega samospoznanja. Vemo, da to ni vse, a vendar je to prvi korak. Izguba takšne vednosti pomeni za jaz upad njegove moči in vpliva; je nadaljnje oprijemljivo znamenje, da ga zahteve onega in nadjaza utesnjujejo in ovirajo.« (Freud, 2000: 55)

Če povzamem zgornjo Freudovo in Frommovo poanto, pridem do zaključka, da se bistvene komponente družbene kritične filozofije in psihoterapije kažejo v tem, da navkljub dekonstrukciji pojma identitete in avtonomnega jaza kot enovite in nespremenljive narave ohranimo koncept *samozavedanja*, *refleksije*, *relativne individualne svobode* in *zmožnosti samostvaritve* določenih življenjskih stilov in odločitev. Kot poudarja Roger Frie, je mogoče razvijati filozofijo navkljub antisubjektivistični logiki postmoderne filozofije, ki zanika avtonomijo subjekta. Večina filozofov in analitikov intersubjektivne in relacijske psihoanalize skuša ohraniti pojem »psihološkega dejavnika« in »individualnosti«, ne da bi hkrati s tem zapadli v zmoto iskanja »esence« v subjektu, »istosti« ali celovite avtonomnosti subjekta (Frie, 2003: 4).

Postmoderna filozofija omogoči odprt horizont preizkušanja različnih življenjskih stilov ali »subjektnih pozicij« (natančneje modusov biti) in izpostavi pereč problem modernega subjekta, ki je ne-dovolj povezan s svetom in ljudmi. Pokaže na to, kako se zahteve *Drugega* in družbe zapisujejo v nezavedno posameznika in kako dominantni diskurzi - ekonomija in znanost - strukturirajo posameznika v njegovem jedru. Hkrati pa je potrebno opozoriti, da je pojem subjekta, ki je zmožen »razširitve samozavedanja« in s tem polja svobode, nujna predpostavka za psihoterapijo. Subjekt je fragmentiran in pod vplivom zahtev družbe, toda celovita ali absolutna dekonstrukcija tega pojma vodi v ideološko pozicijo vztrajanja na »smrti subjekta«, kar lahko vodi v pasivizacijo subjekta in nemoč. Smrt subjekta omogoča vzpostavitev novega horizonta družbene kritike, saj se pojavlja vprašanje, kateri modusi biti so sedaj še mogoči. Subjekt zagotovo ni mrtev; kar pa je mrtvo, je določen zgodovinski pojem subjekta, ki ne more zapopasti družbenih, kulturnih in gospodarskih sprememb. Filozofija je v svojem jedru vezana na tistega, ki se sprašuje po smislu svoje lastne biti; ob tem, da je prehod od tistega »mislim« na »sem« (nekaj enovitega) postal problematičen in vprašljiv: »Kartezij je hotel, da misel nima samo navidezne realitete, temveč realiteto po sebi« (Nietzsche, 1991, str. 282).

Ob zaključku je potrebno, da še enkrat opozorim na inherentno nevarnost oziroma negativni vidik postmoderne filozofije, ki v svojem odkrižanju subjekta in zavesti, samozavedanja in izbire prav sama postane redukcionistična. Filozofija lahko hitro postane metafizični princip razumevanja vsega dogajanja, ki se kaže v tem, da je vse podvrženo toku spreminjanja in da ni ničesar v subjektu, kar bi lahko vplivalo na družbene spremembe. Za filozofijo je pomembno, da ob dekonstrukciji fenomenalnega ega znova rehabilitira pojem subjekta, ki je aktiven samozavedajoč dejavnik, ki si prizadeva za

preseganje lastnega konstrukta o svetu, sebi in drugih ljudeh. Prav poanta samozavedanja ter pojem aktivnega subjekta je nujna za psihoterapijo.

Subjekt skozi rastoče samozavedanje ozavešči, kateri modusi biti in odločitve še niso bile realizirane. Subjekt kot nenehen *proces* ali gibanje med dekonstrukcijo in konstrukcijo kaže na to, da so novi modusi biti docela odprti. V interpersonalnem polju se subjekt znova po-ustvari, postaja nekaj več od tega, kar je bil. Subjekt se v svetu in v analitični situaciji ali sublimnem trenutku srečevanja dveh subjektivitet, kot poudarja Erich Fromm, »na novo porodi« v »zgodovinskem« procesu« (Fromm, 1965: 32). To pa zagotovo ne pomeni pristati na pojem večnega in nespremenljivega subjekta ali pa v filozofijo znova vpeljati pojem substance, »večne« narave ali samoidentičnega jedra subjekta.

Bistveni koncepti, ki so pomembni za psihoterapijo in sem ji predstavil v tem poglavju, so sledeči: 1. Poudarek na odnosu in pa 2. to, kar trdi Hegel, da individuumi postanemo šele z drugimi bitji. Eden izmed pogojev spremembe posameznika je tudi, kot trdi Freud, razširitev samospoznanja. Posameznik ni zaključena in nespremenljiva enota, ampak se nenehno razvija in spreminja. V terapevtskem odnosu prihaja do medsebojnega sovpiljanja, psihoterapevt je del konkretnega trenutka in srečevanja, je vpet v intersubjektivno polje, kot trdi Stolorow. Filozofijo in psihoterapijo dojemam kot življenjsko aktivnost oziroma »prakso«, ki predstavlja povečanje individualne svobode in zmožnosti za kreativno in avtentično življenje. Na tem mestu bi zaključil z mislijo Fromma, ki jo povzame od Spinoze: »Kolikor je vsaka stvar sama svoja, si prizadeva, da bi obstajala v svojem lastnem bivanju«. Rast, razvoj, razširitev samozavedanja in poglobljen odnos z drugim bitjem ter odnos do naše lastne želje so tisti radikalni elementi psihoterapije, ki vodijo k spremembi posameznika.

Zaključek - možnosti novih poti

V članku sem prikazal več možnih načinov razumevanja postmoderne filozofije in hkrati opozoril na tiste koncepte, ki omogočajo razumevanje delovanja subjekta. Postmoderna filozofija prikaže, da je dominantna oblika modusa biti fragmentarnost, ne-celovitost in raz-cepljenost subjekta. Na filozofski ravni vpelje tolerantnost do različnih teoretskih ali epistemoloških pozicij, saj vztraja na pluralnosti misli, modelov razlaganja sveta in subjektive konstitucije. Poudarim tudi, da je na področju psihoterapije potrebno ohraniti temeljne filozofske pojme, kot so *zavest*, *samozavedanje* in *svoboda*, saj nam omogočajo razumeti, da je subjekt lahko nekaj več o tega, kar od njega zahteva družba.

V analitični (terapevtski) seansi se zrcali družba in njene zahteve. Po drugi strani tudi prihaja do razgrnitve modusa biti, ki je subjektu onemogočal večjo svobodo in samozavedanje. Integracija postmoderne filozofije v okviru psihoterapije pomeni za psihoterapevta preseganje njegovih lastnih epistemoloških predpostavk in sprejemanje drugačnosti. Pojem rekognicije subjekta, kot tistega, ki ima na ontološki ravni pravico do eksistence (klient kot subjekt in ne kot znanstveni objekt v analizi), ki ga vpelje v filozofijo Hegel (Hegel, 1998: 197-109) in podrobno analizira Jessica Benjamin (Benjamin, 1998), pa predstavlja novo razumevanje vzpostavitve eksistencialnega polja med analitikom in klientom. Pogled analitika izhaja iz razumevanja in občutenja drugega kot subjekta, kot tistega, ki je s svojo ireducibilno eksistenco pomemben za nas. Poleg

rekognicije drugega kot enkratnega subjekta pa je temelj avtentičnega odnosa tudi skrb za drugega.

Seznam literature

- Adorno, W. in Horkheimer, M. (2002). *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*, Maribor: Studia Humanitatis.
- Buber, M. (1982). *Princip dialoga. Posebna številka časnika 2000*. Ljubljana.
- Bauman, Z. (2002). *Tekoča moderna*. Ljubljana: Založba /cf., Rdeča zbirka.
- Burston, D. (2003). Existentialism, Humanism and Psychotherapy. *Existential Analysis*: 309-319.
- Benjamin, J. (1998). *Shadow of the Other; Intersubjectivity and Gender in Psychoanalysis*. London/New York: Routledge.
- Barthes, R. (1968). Smrt avtorja. Pogačnik Aleš (ur.). *Zbornik*. Ljubljana: Založba Kratina.
- Dews, P. (2007). *Logics of Disintegration, Post-structuralist Thought and the Claims of Critical Theory*. London/New York: Verso.
- Descartes, R. (1988). *Meditacije*, prev. Primož Simoniti, Slovenska matica, Ljubljana.
- Elliott, A. (1999). *Social Theory and Psychoanalysis in Transition, Self and Society from Freud to Kristeva*. London/New York: Free Association Books.
- Erskine, R. G. (2013). Vulnerability, Authenticity, and Inter-subjective Contact: Philosophical Principles of Integrative Psychotherapy. *International Journal of Integrative Psychotherapy*, 4, 2: 1-9.
- Erskine, R. G. (2015). *Relational Patterns, Therapeutic Presence: Concepts and Practice of Integrative Psychotherapy*. London: Karnac Books.
- Freud, S. (2000). Očrt psihoanalize (1938). Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, Analecta.
- Fromm, E. (1962). *Beyond the Chains of Illusion, My Encounter with Marx and Freud*. New York: Touchstone Book, Simon and Schuster.
- Fromm, E. (2004). *Imeti in Biti*. Ljubljana: Založba Vale Novak.
- Fromm, E. (1942). *The Fear of Freedom*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Fromm, E. (1965). *The Sane Society*. London: A Fawcett Premier Book.
- Frosh, S. (1987). The Politics of Psychoanalysis, *An Introduction to Freudian and Post-Freudian Theory*. London: MacMillan.
- Frie, R. (2003). *Understanding experience: Psychotherapy and Postmodernism*. London: Routledge.
- Greenberg, J. in Mitchell, S. A. (1983). *Object Relations in Psychoanalytic Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hegel, G.W.F (1998). *Fenomenologija duha*. Ljubljana: Zbirka Analecta, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Heidegger, M. (1997). *Bit in čas*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Heidegger, M. (1990). *Identiteta in diferenca*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, Zbirka Znamenja.
- Jameson, F. (1998). *The Cultural Turn, Selected Writings On Postmodern 1983-1998*. London/New York: Verso, Radical Thinkers.
- Liotard, J. F. (2002). *Postmoderno stanje, poročilo o vednosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, Analecta.
- Liotard, J. F. (2004). *Postmoderna za začetnike, korespondenca 1982-1985*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, Analecta.

- Lacan, J. (1994). *Spisi*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, Analecta.
- Lacan, J. (2010). *Štirje temeljni koncepti psihoanalize*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, Analecta.
- Milner, J. C. (2005). *Jasno delo, Lacan, znanost, filozofija*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Marcuse, H. (2004). *Um in revolucija, Hegel in nastanek družbene teorije*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Nietzsche, F. (1991). *Volja do moči*. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Stolorow, R. D. (2011). *World, Affectivity, Trauma: Heidegger and Post-Cartesian Psychoanalysis*. (Psychoanalytic Inquiry Book Series). London: Routledge.
- Stolorow, R. D. (2013). »Intersubjective System Theory: A Phenomenological- Contextualistic Psychoanalytic Process«. *Psychanalytic Dialogues*, 23: 383-389.
- Stolorow, R. D., Brandchaft, B., in Atwood, G. E. (1987). *Psychoanalytic Treatment: An Intersubjective Approach*. Hillsdale, NJ: Analytic Press.
- Sartre, J. P. (1968). *Izbrani filozofski spisi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Sarup, M. (1993). *An Introductory Guide to Post-Structuralism and Postmodernism*. Georgia: University of Georgia Press.
- West, D. (2010). *Continental Philosophy, An Introduction*, Cambridge: Polity Press.
- Žižek, S. (1997). *Kuga fantazem*. Ljubljana: Analecta, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Žižek, S. (2011). *Poskusiti znova - spodleteti bolje*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
-